

על אודות מוטיבים נודדים בפולקלור היהודי*

1.

בהקדמתו הקצרה לאוסף סיפורי-העם החילוניים בידיש, שפורסם ב'פנקס' בארצות הברית, מצא י. ל. כהן לנחוץ להעיר הערה לאמור: "כאשר קראתי לסיפורי-עם אלה 'יהודיים', ביקשתי בעיקר להדגיש את צורתם היהודית, את סגנונם וצביונם הלאומי, מבלי לבטל עם זה את מוצאם הבינלאומי."¹

כל אֶתנוגראף וחוקר-תרבות יודע לספר פרטים רבים על 'מוטיבים נודדים'. לאמור: כיצד עוברים מיתוסים וגיבורים, סיפורים ואגדות מעם לעם תוך כדי שינוי צורה, סגנון וצביון לאומי. גם העם היהודי, אף על פי שהיה 'עם לכוד ישכון' ונהג במשך דורות רבים להיבדל בחיי התרבות שלו – הרי בפרט הזה אין הוא מהווה יוצא מן הכלל. גם הפולקלור היהודי עשיר מאוד ביסודות, שניתן להבחין בהם את מוצאם הבינלאומי. יסודות אלה מהווים בעיני חוקר-התרבות מוקד של עניין רב, באשר ניתן לגלות דווקא בצורה, שאותה מעניק העם לחומר שאול מן הזולת, את הייחוד של אותו ציבור לאומי ואת השקפת-העולם שלו.

זה אמנם החשוב ביותר, אך אין הוא מלמד על כל הגלגולים, שהמוטיבים הנודדים עתידים לעבור. לאחר שהסיפור שהובא מן הנכר הפך הודות לסגנון המיוחד ולצביון הלאומי שנקלט בו לסיפור יהודי – אין הוא נשאר כבוש וקפוא בצורות קשוחות ובלתי משתנות: גם בסביבה לאומית אחת ויחידה הוא משנה את הנוסח שלו במרוצת הזמן, וכן את האופי ואת המגמה. כי הרי הסביבה הלאומית עצמה אינה נשארת קפואה, אלא משנה במרוצת הדורות את תביעותיה, את האינטרסים שלה ואת מגמותיה.

וכך מוטל על המוטיבים הנודדים לעבור שני מיני 'גלגול-מחילות': בינלאומי, במעבר מעם לעם, ולאומי-ביתי, במרוצת הדורות.

מובן מאליו, שאין אנו מתיימרים ברשימתנו הקצרה לדון באורח יסודי בשאלה התרבותית והספרותית המעניינת הזאת. אנחנו מנסים רק לחשוף מעט אור עליה ולהבהירה לקוראים בעצם הצגת ה'נודדים' הכפולים האלה באמצעות מספר דוגמאות קונקרטיות.

2

הסיפור המעניין ביותר באוסף שי. ל. כהן פרסם ב'פנקס' הוא בלי ספק ה'מעשה בגנב הממולח'.² סיפורי-עם יהודי טיפוסי זה, המתאפיין בסגנונו ובעצבונו הלאומי

* מסה זו נתפרסמה בכתב-העת 'יוזף בלעטער בוילנה', כרך 3, חוב' 4-5 אפריל-מאי 1932,

עמ' 330-336.

הוא בכל זאת נובע ממקור זר. הוא לא נולד ברחוב היהודים. הרי הוא נודד כבר על פני העולם אלפי שנים, ואנו מוצאים אותו רשום בכתביו של ההיסטוריון היווני המפורסם הרודוטוס, שחי במאה החמישית לפני הספירה (484-425).³

המעשה מתרחש במצרים. כספת האוצר נבנתה על פי הוראתו של המלך ראַמפסיניטס, "ששום מלך לא היה מסוגל להשתוות אליו בעשירותו." מה גדול המרחק בין הנוסח הספרותי היווני העתיק והנוסח היהודי העממי. הנוסח היהודי הוא לאין ערוך סגוני יותר, והעלילה שבו מורכבת יותר ועתירת דמיון יותר.

פרטים אחדים בנוסח היווני העתיק עושים ממש רושם מבחיל.

בנוסח היהודי מסופר, שהמלך הנועם הכריז ברבים - מתוך כוונה לתפוס את הגנב - שכל מי שיצליח לגנוב מעל צווארה של בת המלך את ענק היהלומים, שהיא ענוודה בו, יזכה בה כאשתו בתוספת חצי ממלכה. יחד עם זה ציווה המלך בחשאי לחפור פיר עמוק סביב הארמון שבו היתה שרויה הנסיכה. להלן הוא ציווה לכסות את הפיר בלוחות עץ דקים ולהסוותם בקש ובעשב. להלן מסופר, שהגנב הממולח אמנם נפל בבור-המלכודת, אך הוא הצליח להיחלץ משם, לחמוק אל הארמון, "ליטול חתישתיים את ענק הנסיכה ולהסתלק הביתה."

אצל הרודוטוס, לעומת זאת, מגיע המלך, בתאוותו לתפוס את הגנב, לרעיון אחר: הוא הושיב את בתו בבית-זונות, וציווה עליה לדרוש מכל מבקר, לפני שהיא תמלא את רצונו, שיספר לה את התחבולה הממולחת ביותר של גנבה, שהוא עצמו ביצע בחייו. באופן זה הצליחה אמנם הנסיכה ללכוד את הגנב המבוקש, אלא שהוא הצליח באמצעות אחר הפעלולים הממולחים לחמוק מידיה ולהיעלם.

אך לא הפרטים חשובים כאן, אלא דווקא כל נוסח הסיפור, הסגנון המיוחד המעלה בסיפור את מעשיו ותעלוליו החכמים של הגנב, שהוא למעשה בן מלך מחופש. נוסח זה מתיך את החומר הנוכרי והופך אותו לסיפור עם יהודי טיפוסי. לא פחות טיפוסי הוא גם המקרה הבא: הסיפור היפה ביותר שנשמר מימי הביניים הוא בלי ספק סיפור-האהבה 'מעשה בריעה וזמרה'.⁴ זהו סיפור על אהבה עזה ממוות, הגוברת על חפץ החיים והמבטלת את העקשנות הפראית ביותר עם ייחוס-הגדלות ביחר. בכרך השישי של 'תולדות ספרות היהודים' (די געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בפּ יידן) אני מצביע על המוטיבים בנובלה הזאת, שנלקחו בלי ספק מן הנכר. האופייני ביותר הוא סיום הנובלה עם תיאור החתונה המשונה. בסגנון תמים ופאתיטי מסופר שם כיצד המלאכים מיכאל וגבריאל נושאים את זמרה, שזה עתה מת, ישר אל גן-העדן, ושם נערכים ברוב פאר נישואיו עם 'בריעה' האהובה שלו, לאמור:

"הקדוש ברוך הוא אומר את הברכה, המלאכים היו הברחנים, משה ואהרן הובילו את החתן ואת הכלה אל מתחת לחופה. אחר-כך סעדו ושתו ורקדו - ושלמה המלך אמר את שבע הברכות. זה היה משתה נהדר (קעסטליכע בריליאַנט), שכמוהו לא נערך בשום קהילה." ודווקא תיאור המשתה הזה, העולה כאן בלבוש לאומי-יהודי טיפוסי, נטול מן הנכר, מוצאו מן העולם הרומאי-יווני העתיק. אין כל ספק, שתמונה זו מושפעת מן התמונה המסיימת של הנובלה האהובה מאוד

אף בתוך-תוכם של ימי-הביניים – קופידון ופסיכה, שנשתמרה בספר חמור הזהב של אפוליאוס.⁶

גם בנובלה זו מתוארת האהבה, העזה ממוות וגוברת אפילו על זעם האלים. הסיפור מסתיים בזה, שפסיכה היפה נלקחת למרומים ושם נערך משתה-חתונה עליז: "האל ווילקאן היה המלצר, ההוריות (אלות תקופות השנה) פיזרו שושנים אדומות ופרחים אחרים, הגראציות התיזו בשמים ושפכו נוזלים נותני-ריח, אפולון שר בליווי הנבל, ונוס היפה יצאה במחולות לפי קצב המוסיקה המתוקה; הכול ליוו את כולם: המוזות חיללו בחלילים, ואילו הפאונים והסאטירים – הריעו בכלי-נשיפה למיניהם. וכך מסרו בטקס מפואר את פסיכה לידיו של קופידון."

3

מעניינים מאוד גם הגלגולים העוברים על סיפורי-העם במרוצת הדורות בסביבה לאומית אחת. נרשה לעצמנו להצביע לקוראים על שני גלגולים כאלה. שניהם אחוזים בתנועה העממית, שמצאה את ביטוי הרעיוני בחסידות.

ב'מגילה ארוכה' (די לאנגע מגילה) – פאראפראזה ביידיש של מגילת אסתר, שפורסמה על-ידי לייב ב"ר משה מעליר בדפוס פרוסניץ שבקראקא (ב-1589), מוצאים אנו פירוש לדברי האזהרה של מרדכי למלכה אסתר: "אל תדמי בנפשך להמלט בית-המלך מקל היהודים" (אסתר ד 13):

משה רבנו לא פעם היה יוצא לטייל בשדות ובמקומות מרוחקים ונידחים. שם הוא היה נוהג להתעמק בהרהוריו, שם גם זכה בהשראת הנבואה. פעם אחת הוא ישב שקוע במחשבות לרגלי עץ, לא רחוק מן הבאר. והנה הוא הבחין, שפלוני ניגש אל הבאר, שותה לרוויה, ותוך כדי שתייה נשמט מכיסו ארנק כסף. האיש לא השגיח בארנקו – והלך לדרכו. מיד אחריו ניגש אל הבאר איש עני – והוא נשכב לפוש. הוא הבחין בארנק עם הכסף, ניגש אליו והרימו, נתמלא שמחה והלך לדרכו. לאחר זמן מה הגיע לבאר איש שלישי, שתה מן המים ונשכב בהרחבה לנוח. בינתיים הבחין ההלך הראשון באובדן הארנק ועלה בדעתו, שהארנק אמנם נשמט מכיסו ליד הבאר, בשעה שהוא רכן אל המים. הוא חזר בריצה אל הבאר ונתקל בהלך השלישי ששכב בהרחבה ונח. הוא פתח ואמר: "כלום מצאת את ארנקי?" הלה השיב: "חבר חביב, את ארנקך כלל לא ראיתי. אנא, בקש אותו במקום אחר... או שמא כלל לא אבד לך ארנק?"

המריבה, שפרצה ביניהם, עוברת חיש מהר למהלומות. משה רבנו רצה לגשת אליהם בריצה כדי להפריד בין הניצים. אלא שהוא איחר. בעל הארנק האבוד הרג את ההלך השלישי ובעצמו נמלט על נפשו. משה רבנו היה נרגש ונרגז, הוא פנה אל אלוהים ושאל: "ריבונו של עולם, כיצד יכול אתה להרשות בעולמך מעללים כלי-כך בלתי צודקים: אחד שם בכליו כסף של זולתו, השני מאבד את חייו על לא עוול בכפו והשלישי הפך לרוצח ולעולם לא יזכה לכפרת עוונות?"

על כך משיב לו הקדוש ברוך הוא: "אתה טוען לעומתי בדבר מעשים-שלא-ייעשו, שיש בהם אי-צדק, גם זולתך משתוממים למעשים מופלאים המתרחשים בעולם. עליך לדעת, משה החביב, שההלך שארנקו נשמט הוא אמנם אדם הגון,

אבל אביו שדד את הכסף שבארנק מידי אבי האיש, שהארנק הוא עתה בידיו, והנה עשיתי שהבן יזכה בירושתו. ההלך השלישי, שאיבד את חייו מבלי שחטא הפעם, הרג בשעתו את אחיו של בעל-האבידה; איש אמנם לא ראה זאת, ועל כן גם איש לא נקם את הדם השפוך. והנה סידרתי הפעם, שהרוצח ששפך דם נקיים, יבוא על עונשו. וכך אני נוהג, ושום בן-תמותה אינו מסוגל לדעת ולהבין אל נכון את מידות מידותי ופועלי. לפיכך אתם משתוממים בעולם מפני מה לפעמים דרך רשעים צלחה והצדיק נופל בנופלים."

הסיפור הזה היה אהוב מאוד על הציבור, ואנו מוצאים אותו בנוסח קצר יותר בספר הפופולארי שמחת הנפש (1707). התנועה החסידית ביקשה לנצל סיפור זה למטרות התעמולה שלה, אך הוא נתגלגל בנוסח מיוחד ואופייני זה:

פעם אחת – מספרת האגדה החסידית – שאל ר' דב־בער, המגיד מְמֹרִיץ את הבעש"ט מהו הפירוש לאימרה ב'זהר': "ואלה המשפטים – דא רזא דגלגולא." הבעש"ט החריש ולא השיב דבר. מקץ זמן מסוים פקד הבעש"ט על ר' דב־בער לנסוע אל מחוץ לעיר, להתיישב שם לרגליו של עץ וכך לשבת שם עד הערב. ר' דב־בער עשה כמצוּוה. וכך, תוך כדי ישיבה ליד העץ, הוא ראה אדם רוכב על סוס קרב ובא. האיש ירד מן הסוס והתיישב לרגלי אחד העצים הגדולים, אבל מן הצידה ושתה ואחר־כך נשכב לנוח מעט. לאחר שנח קימעה, הוא קם, עלה על סוסו והמשיך לרכוב לדרכו. הוא לא שם לב, שלייד העץ נשכח ארנקו המלא בכסף. מקץ זמן מה הופיע איש שני ונשכב לנוח לרגלי אותו העץ. הוא הבחין בארנק, נטל אותו והמשיך בדרכו. אחריו הגיע איש עני, התיישב סמוך לאותו עץ, הוציא מאמתחתו פרוסת לחם צר, אכל ונשכב לנוח. פתאום חזר למקום הפרש הרכוב על סוסו. הוא שאל את הקבצן שמא ידוע לו דבר על הארנק גרוש הכסף. הקבצן ממש לא ידע מה לענות. הפרש הפליא בו מכות רצח, פצע אותו פצע־דם והסתלק לדרכו.

בערב חזר ר' דב־בער אל הבעש"ט וסיפר לו כל מה שראה במו עיניו. אמר אליו הבעש"ט: "דע לך, שהפרש הזה היה חייב בגלגולו הראשון להלך השני את כל סכום הכסף, שהיה בארנק. אלא שלא היה לו די כדי לשלם. ואז הם הלכו לבית־דינו של אותו איש עני, שהיה בגלגולו הראשון רב ודיין. הרב פסק ללא שום חקירה ודרישה, ועיוות את הדין. בגלגול החדש שילם הלווה את חובו, והדיין ללא־צדק קיבל את עונשו ולזה מתכוון ה'זוהר' באומרו: 'ואלה המשפטים – דא רזא דגלגולא'" (ראה הקדמה ל'מגיד דבריו ליעקב', תקס"ח).

גם האגדה היפה להפליא, שהבאנו מתוך ספר חסידים בכרך השני של געשיכטע פֿון דער ליטעראַטור בני יודן, עמ' 64–65, הפכה לאגדה חסידית.

מדובר בילד יהודי שהיה רועה. הוא רעה את הבהמות, ובעצמו היה בור ועם־הארץ, שאפילו לא היה מסוגל להתפלל. כל בוקר הוא לא היה אומר אלא את המילים הבאות: "ריבונו של עולם! אתה הרי יודע, שאילו היו לך בהמות והיית מפקיד אותן בידי לשמירה ולמרעה – הרי למרות שמכולם הייתי מבקש תמורת השמירה תשלום, הרי למענך הייתי שומר בחינם – כי כה רבה אהבתי אליך." וכן מסופר, שפעם אחת עבר בדרך תלמיד־חכם ושמע את דברי הרועה

בתפילתו. הוא אסר על הרועה לומר דברי־תפילה אוויליים כאלה ולימד אותו את התפילות כהלכתן. אלא שהרועה מיד שכח את כל התפילות שהתלמיד־חכם שינן עימו – ואילו את תפילתו המקורית הפשוטה הוא חשש מלהשמיע. הוא חדל אפוא מלהתפלל אל אלוהיו. כלילה שמע התלמיד־חכם קול קורא בחלומו: "להווה ידוע לך, שאם לא תלך אל הרועה ולא תסביר לו, שמותר לו להשמיע את תפילתו הפשוטה והרגילה, זו שהוא התפלל לפני שבאת אליו – מרה תהיה אחריתך, מפני שגולת מן העולם הבא את אחר מעוכריו הנאמנים ביותר." האיש קם מיד, הלך אל הרועה ושאל אותו, מה הן התפילות שהוא משמיע יום יום. השיב לו הרועה: "איני מתפלל כלל. את התפילות שלימדת אותי שכחתי, ואילו את התפילה בדבר הבהמות אסרת עלי להשמיע." סיפר לו התלמיד־חכם את דבר החלום והורה לו לחזור ולהתפלל כדרכו תמיד.

וספר חסידים מוסיף: אלוהים רואה, שאין כאן לא תורה ולא מעשים טובים, אלא שאיפה פשוטה לנהוג בטוב וזה כבר נחשב כעניין בעל ערך רב, כי התורה דורשת בראש וראשונה את הסכמת הלב, "ורחמנא ליבא בעי" (הרחמן שואל ללב).

הסיפור אינו רשום בנוסח הישן והידוע של ספר חסידים, אלא בנוסח ישן הרבה יותר, שנשתמר בכתב־יד בין כתבי־היד של ספריית פארמה. אלא שהסיפור על אודות הרועה⁶ חי בפי העם ועבר מדור לדור, עד אשר קיבל בספרות החסידית נוסח מיוחד:⁷

גילו לו לבעש"ט משמים, שהוא ועימו ר' מאיר מפרימישלאן ועוד אחד ששמו משה הרועה – שלושתם ביחד יצליחו לנצח את יעקב פראנק, ימח שמו. הלך הבעש"ט אל ר' מאיר ושניהם יצאו לחפש את האיש האלמוני, המכונה משה הרועה. כאשר הם מצאו אותו, הסתבר להם שזה אמנם רועה פשוט, היוצא עם עדר הכבשים אל אחד ההרים, למרעה. הצאן מתפזרים על פני ההר והרועה ניצב ליד פתחו של בור וצועק בקול רם: "ריבוננו של עולם! במה אני יכול לשרת אותך? לו היו לך כבשים, הייתי שומר עליהן לחלוטין בחינם." הוא היה מדלג וקופץ מצד אחד של הבור אל משנהו וקורא בקול זועק: "כל זה אני עושה למען שמך המבורך!"

ניגש אליו הבעש"ט ואמר: "יש לי דברים לשוחח איתך." ענה הרועה: "הריני שכיר־יום ואסור לי לבזבז את הזמן כדי להיכנס לשיחה איתך." אמר לו הבעש"ט: "הנה אתה מדלג מצד אחד של הבור אל משנהו, והרי אתה מבטל גם בזה זמן מעבודתך." השיב הרועה: "למען השם יתברך – מותר לי." "גם אני – אמר הבעש"ט – מבקש לדבר איתך למען שמו יתברך."

כאן גאתה מאוד התלהבותו של הרועה והוא המשיך לקפץ ולדלג בעוצמה ובלהט, שאין לו כלל שיעור וערך. אחרי שלושתם טבלו ניגש הבעש"ט ללמד את הרועה א"ב וכן הלאה. הוא סיפר לו על חורבן בית־המקדש, על גלות השכינה ועם ישראל, וציין שהגיע הזמן לבקש פדיון עבור גלות השכינה. שלושתם החלו להתפלל והגיעו למידה כה רבה של התלהבות, עד כי תפילתם עוררה רעש נורא בשמים.

מה עשה השטן המקטרג? הוא הצית שריפה בעיר, נצטלצלו הפעמונים – ובתוך המהומה נתפזרו הכבשים לכל עבר; משה הרועה אץ לאסוף את העדר, אך החבורה נתפרדה, והתיקון נתבטל.

הערות

- 1 אמעריקאנער פנקס פֿון ייוואָ 1, עמ' 217.
- 2 שם, עמ' 369–376.
- 3 הציטוט במקור הוא לפי התרגום הרוסי של מישצ'נקו, כרך 2, עמ' 113–120.
- 4 ראה: מאקס עריק, וועגן אַלטי־ייִדישן ראָמאַן, וארשה, 1926, עמ' 157–171.
- 5 אפוליאוס – סופר ופילוסוף רומי, שחי במאה השנייה לספירה הנוצרית. יצירתו המפורסמת ביותר נקראת בלאטינית (*Metamorphoseon libri XI (De asino aureo)* [גלגולים, ספר 11: חמור הזהב].
- 6 סיפורים מקבילים אצל עמים אחרים ראה: *Hebrew Union College Annual*, 1927, 370-374.
- 7 אנו מביאים כאן את הדברים מתוך ספרו של ש.א. הורודצקי: החסידות והחסידים, כרך 1.